

HOZIRGI KUNDA NIZOLARNI HAL QILISHNING MUQOBIL USULI VA TAMOYILLARI

Xongeldiyev Dermon Abduvali O`g`li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Yuridik fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. "Nizolarni muqobil hal qilish tushunchasi, uning ahamiyati, tamoyillari haqida muhokama qilinib, tushunchalar beriladi. Qanday qilib yuzaga kelgan nizoni sudgacha hal qilish mumkin? Nizolarni muqobil hal qilishda O`zbekiston va Xorijiy tajriba.

Kalit so`zlar: nizolarni hal qilishning usullari va tamoyillari, hakamlilik sudlari, mediatsiya, muzokaralar olib borish.

Kirish. Nizolarni hal qilishning muqobil usuli- qonun hujjat yoki taraflarning kelishuvi yoxud lokal hujjatlar bilan belgilangan va huquqiy munosabat ishtirokchilari o`rtasida vujudga keladigan nizolarni suddan tashqari hal qilishga qaratilgan tartib taomillar, usullar, mexanizmlaridir. Bu usullarga faqat tomonlar ishtirok etadigan (muzokaralar) maxfiylikdan tortib, ochiq sud majlisi xususiyatlariga ega bo`lgan, qaror qabul qilish uchun majburiy bo`lgan qaror qabul qilishgacha bo`lgan barcha uslublar va vositalar tizimi kiradi. Nizolarni muqobil hal qilish bu tomonlar o`rtasidagi xususiy hisob-kitob shakli ham hisoblanadi. Shu bilan birga, odil sudlovni amalga oshirish, taraflarning huquq va manfaatlarini himoya qilishning protsessual kafolatlarini ta`minlash va sudda murakkab huquqiy vaziyatlarni hal qilish samaradorligini oshirish maqsadlariga xizmat qiladi. Mamlakatimizda ham nizolarni muqobil hal qilish usullariga katta e`tibor qaratilmoqda. Xususan, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining "Nizolarni hal etishning mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to`g`risida"gi PQ-4754-sonli qaroriga muvofiq nizolarni hal etishning muqobil usullaridan keng foydalanish uchun zarur tashkiliy-huquqiy shartsharoitlarni yaratish, yarashuv institutini qo`llash doirasini yanada kengaytirish ko`rsatib o`tilgan. "Nizolarni muqobil hal qilish" turli xil so`zlardan iborat bo`lib, bu so`zlarni aniq tushunish yoki aniqlash uchun har bir so`zni alohida tushunish lozim. Dastlab muqobil tushunchasiga to`xtaladigan bo`lsak, adabiyotlarda unga quyidagicha ta`rif berilgan "Muqobil- ikki yoki undan ortiq imkoniyatlardan birini tanlash yoki ega bo`lish mumkin bo`lgan tanlovdir". Ya`ni, bu rasmiy sud jarayonidan tashqari nizolarni hal qilish mexanizmlarining mavjudligidir. Nizolarni muqobil hal qilishdagi yana bir muhim so`z - bu nizo. Yuristlar, diplomatlar va davlat xizmatchilari o`z ishlarida nizolar bilan shug`ullanishadi. Kelishmovchilik, ziddiyat nizoni keltirib chiqaradi va davom ettiradi. Ingliz huquqshunos olimlari Folberg va Teylorlar ham nizo uchun bir xil ta`rifni berishgan. Ya`ni ularning fikriga ko`ra, nizo - bu e`lon qilinadigan yoki namoyon bo`ladigan shaxslar o`rtasidagi holat. Agar kimgadir nomuvofiqlik yoki unga nisbatan bahsli da`vo ko`rinishida e`tirof etilmasa, tortishuv nizoga aylanmasligi mumkin.

Shuningdek, nizolarni muqobil hal qilishda *ixtiyoriylik, tomonlarning tengligi, maxfiylik, hamkorlik, savdo-sotiqni qidirish, adolatga kirishni saqlash* kabi muhim tamoyillarga tayangan holda amalga oshiriladi.

Muhokama va natijalar. Nizolarni hal qilishning muqobil usullarida yana bir elementi bu “*Hal qilish*” tushunchasidir. Mazkur tushunchaga yuridik adabiyotlarda quyidagicha ta'rif berilgan: “Hal qilish-tomonlar o'rtasida muammolarga, nizolarga yechim topish yoki yechim topishga harakat qilish” demakdir. U murakkab jarayon bo'lib, tomonlar o'rtasida kelishuvga erishish uchun eng yaxshi usulni topish orqali yuzaga keladi. Umumiy qilib aytganda nizolarni muqobil hal qilish mexanizmi sudgacha yoki sud jarayonida hal bo'ladigan turli xil nizolarni bartaraf etish jarayonidir

Nizolarni hal qilish muqobil usullari atamasi nizolarni hal qilishning turli mexanizmlariga ishora qilish uchun ishlatiladi, bunda nizo tomonlari nizolarni hal qilishning boshqa huquqiy mexanizmlariga murojaat qilishni oldini olib, nizoni muzokaralar yo'li bilan hal qilishdan tortib, sud jarayonida hal qilish holatlarni ham o'z ichiga oladi. Bundan tashqari nizolar sud hokimiyati yoki ijro hokimiyati (soliq,bojxona) organlari tomonidan, balki boshqa nodavlat organlar hakamlik sudlari, xalqaro arbitraj sudlari yoxud mediatsiya orqali hal etiladi. Nizolarni muqobil hal qilish, birinchi navbatda, huquqiy nizo asosidagi nizolarni tugatishga qaratiladi. Aynan shu maqsadning ustunligi muqobil protseduralar va sud protsesslari o'rtasidagi asosiy farqlarning aksariyatini belgilaydi.

Nizolarni hal qilishning muqobil usullari tarixdan shakllanib kelgan jarayon bo'lib, AQSHda birinchi marta “Nizolarni muqobil hal qilish” atamasi murakkab va mashaqqatli rasmiy adolatdan farqli o'laroq yuzaga kelgan nizolarni hal qilishning moslashuvchan va norasmiy protseduralariga ishora qilish uchun qo'llanila boshlandi. AQSH advokatlar assotsiatsiyasi o'z veb-saytida ushbu kontseptsiyaning quyidagi ta'rifini beradi: “Nizolarni hal qilish - bu nizo, nizo yoki da'voni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan jarayonlar sonini bildiruvchi atamadir”. Amerikalik huquqshunos professor Frank E. A. Sander yozishicha “1960-yillarning oxiridan boshlab, Amerika jamiyati bunday hodisaga guvoh bo'ldi. Nizolarni hal qilishning muqobil shakllariga qiziqish ortib bordi. Nizolarni muqobil hal qilish fuqarolik huquqlari amalga oshishiga yordam berdi. 1964-yilgi “Fuqarolik huquqlari to'g'risida”gi qonunda Kongress sudlarga hal qilib bo'lmaydigan irqiy va jamoaviy nizolarni hal qilishda yordam berish uchun Adliya departamentining Jamoatchilik bilan aloqalar xizmatini tuzdi. Ford jamg'armasi nizolarni hal qilish mexanizmlarini o'rganish uchun Nizolarni hal qilish milliy markazi, mediatsiya va nizolarni hal qilish institutini tashkil etdi”. 1976-yilgi Fond konferensiyasida esa, yetakchi huquqshunos, advokat, adliya tizimidagi partiyalar sud xarajatlari ko'payishi va kechikishidan norozilik bildirdi. Konferensiya natijalari bo'yicha ishchi guruhni professor Frank Sanderning nizolarni hal qilish markazini o'z ichiga olgan sud haqidagi fikrlari qo'llab quvvatlandi va 1998-yilda Kongress “Nizolarni muqobil hal qilish to'g'risida”gi qonunini qabul qildi.

Rossiyada ham nizolarni suddan tashqari hal etish usullariga qiziqish ortib bormoqda. Rossiyada nizolarni muqobil hal qilish alohida kontseptsiya sifatida 1990-yillarning o'rtalarida paydo bo'lgan. Rossiyalik huquqshunos Elena A. Vinogradova fikricha "Nizolarni suddan tashqari hal etish tartib-taomillariga qiziqish, birinchi navbatda, norasmiy yurisdiksiya, muqobil shakllarni rivojlantirishga qaratilgan qonunchilik tendentsiyalari va ish yuritishni takomillashtirish yaxshi rivojlangan va muvaffaqiyatli qo'llanilayotgan boshqa mamlakatlar tajribasini o'rganishda namoyon bo'ladi". Keyinchalik, Rossiya o'zining qonunchiligida hozirgacha ma'lum bo'lmagan "Nizolarni muqobil hal qilish" atamasini oldi. Ushbu atamaning rus huquqshunoslari tomonidan qo'llanilishi esa xorijiy terminologiyaga ko'r-ko'rona taqlid qilishni ko'rsatmaydi. Aksincha, u zamonaviy dunyoda turli huquqiy tizimlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Nizolarni muqobil hal qilish tushunchasi hozirda Rossiya huquqiy nazariyasi va amaliyotida keng qo'llaniladi va nizolarni hal qilishning "Suddan tashqari shakllari" ning oldingi amaliyotiga o'xshaydi. Rossiya jamiyatining muqobil sohani yaratishga uzoq vaqtdan beri bo'lgan ehtiyoj bunday amaliyotlar paydo bo'lishida namoyon bo'ladi. Nizolarni muqobil hal qilish "Sud-huquq islohoti" komponenti doirasida, alohida soha sifatida 1996-2004-yillarda Rossiya Federatsiyasida amalga oshirilgan "Huquqiy islohot" loyihasiga kiritildi. Rossiya Federatsiyasi 2010-yil 27-iyuldagi 193-sonli "Vositachi (mediatsiya tartibi) ishtirokida nizolarni hal qilishning muqobil tartibi to'g'risida" qonunini qabul qildi. 2011-yil 1-yanvarda kuchga kirgan "Vositachilar ishtirokidagi nizolarni hal qilishning muqobil tartibi (mediatsiya tartibi) to'g'risida" Federal qonunining qabul qilinishi Rossiya Federatsiyasida nizolarni hal qilishning muqobil usullarini rivojlantirish uchun huquqiy shart-sharoitlarni yaratdi.

Tariximizda ham biror-bir oila, qabila mahallada nizo kelib chiqadigan bo'lsa, o'sha urug' yoki mahallaning yoshi kattalari, barcha hurmat qiladigan a'zolari nizolashayotgan taraflarni kelishuvga chaqirib, ularning munosabatlarini yaxshilashga, ular o'rtasidagi nizoni tinch yo'l bilan hal qilishga urinishgan va bu holat bu kungi zamonamizda ham davom etmoqda. Bu borada yurtimizda ham yetuk professor olimlarimiz quyidagi fikrlarni aytib o'tishgan, "Nizodagi taraflarni yarashtirishga qaratilgan milliy qadriyatlarimiz va an'alarimiz, mamlakatimiz hududida amalda bo'lgan qonun qoidalarimiz to'g'risida so'z yuritish joizdir". Ma'lumki, aholining asosiy qismi islom diniga e'tiqod qiluvchi yurtimizda, tomonlar o'rtasida yuzaga kelgan turli kelishmovchiliklar va nizolarni o'zaro murosa yo'li bilan hal etishga asosiy e'tibor berib kelingan. Chunki, dinimiz an'analari inson hayotining barcha jabhalariga daxldor bo'lib, oqilonalik va boshqalarga yaxshilik qilish bilan odamlar o'rtasidagi munosabatlarni yengillashtirishga xizmat qilgan va taraflarning yuzaga kelgan nizolarni tinch yo'l bilan hal qilishga da'vat qilgan. Ayniqsa, oilada, tijoratda insoniylik munosabatlarini saqlab qolish maqsadida kechirimli bo'lish va shu orqali kelishmovchiliklarni tinch yo'l bilan hal qilishga chaqirgan. Mamlakatimizda nizolarni hal qilishning muqobil usullarini joriy qilishga oid izchil islohotlar

amalga oshirilib, ularning huquqiy asoslari moddiy protsessual qonunchilikda mustahkamlanib, bosqichma-bosqich takomillashib bormoqda. Biroq, milliy qonunchilikda nizolarni hal qilishning muqobil usullari tushunchasi mustahkamlanmagan. O'zbekiston Respublikasida nizolarni hal qilishning muqobil usullari qo'llanishiga bir necha sabablar mavjud. Birinchidan, mamalakatimizda nizolarni davlat organlari, komissiya, kengashlar orqali yoki sudda ko'rib chiqish fuqarolar uchun turli xil muammolarni keltirib chiqaradi. Masalan, sudda nizoni ko'rib chiqishda sud xarajatlari ancha yuqori hisoblanadi. Ikkinchidan, sud ma'lum bir nizoni ko'rib chiqish uchun o'rtacha bir oy sarflanadi, shunda ham sud hal qiluv qarori kuchga kirishiga bir oylik muddat belgilangan. Uchinchidan, taraflar nizolashganda birinchi instansiyada yutqizgan taraf albatta shikoyat bilan ikkinchi instansiya sudiga murojaat qiladi. Nizolarni hal qilishning muqobil usullariga mediatsiya, hakamlar sudlari, nizolarni muzokara yo'li bilan hal qilish usullari kiradi.

MEDIATSIYA – kelib chiqqan nizoni taraflar o'zaro maqbul qarorga erishishi uchun ularning ixtiyoriy roziligi asosida mediator ko'magida hal qilish usulidir. Mediatsiya maxfiylik, ixtiyoriylik, taraflarning hamkorligi va teng huquqliligi, mediatorning mustaqilligi va xolisligi prinsiplari asosida amalga oshiriladi.

HAKAMLAR SUDI (doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlar sudi yoki muvaqqat hakamlar sudi) – fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub'yektlari o'rtasida vujudga keluvchi iqtisodiy nizolarni hal etuvchi nodavlat organ.

MUZOKARALAR – bu muammoni o'z ichiga olgan tomonlar bir-biri bilan muhokama qilib, o'zaro kelishuvga erishishga harakat qiladigan jarayondir. Bular esa nizolarni muqobil hal etishning eng asosiy bo'g'ini va usullari hisoblanadi. Ushbu nizolarni hal qilishning muqobil usullari huquqiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida vujudga kelgan nizolarni sudan tashqari hal qilish imkonini berib, quyidagi afzalliklarga ega:

- Nizoni qisqa muddatda hal qilish uchun barcha imkoniyatlar mavjud;
- Taraflar nizoni hal qilish uchun uchinchi shaxs (mediator, hakamlar sudi sudyasi, ekspert)ni mustaqil tanlash huquqiga ega;
- Sud muhokamasining bo'lmasligi, taraflarning da'vogar va javobgar singari maqomga ega emasliklari sababli taraflar o'rtasida sog'lom muhit saqlanib qoladi;
- Sud muhokamasidan farqli ravishda norasmiy shaklda o'tkazilishi natijasida taraflar o'zini erkin tutishlari mumkin;
- Maxfiyligi, ya'ni hech qanday bayonnomalar yuritilmaydi, yopiq tarzda o'tkaziladi;
- Taomillarning moslashuvchanligi taraflar tomonidan nizolarni hal qilishning muqobil usullarini erkin tanlay olishlari, o'zgartirishlari mumkin;
- Taraflar o'rtasida o'zaro munosabat bir-biriga raqib, nizolashuvchi taraf sifatida emas, balki hamkorlik va o'rtoqlik aloqalarining rivojlanishi bilan belgilanadi.

Xorijiy davlatlar amalyotida nizolarni hal qilishning muqobil usullari keng tarqalgan. Xususan, Amerika Qo'shma Shtatlarida nizolarni hal qilishning muqobil usullari qo'llanish sabablari quyidagicha e'tirof etilgan:

- tomonlarning ishbilarmonlik munosabatlari uzilish xavfi ostida bo'lsa, ularni o'rnatish va rivojlantirish uchun katta xarajatlar amalga oshirilganligi sababli nizolarni muqobil hal qilish eng maqbul yo'ldir; Chunki bu sud jarayoniga nisbatan kamroq qarama-qarshilik keltirib chiqaradi va munosabatlarning keskinlashuviga yo'l qo'ymaydi;

- nizoni tez va iqtisodiy jihatdan hal etish zarur bo'lganligi, nizolarni muqobil hal qilish usullarini qo'llash odatda kamroq xarajat talab qiladi va qisqaroq vaqt oralig'ida mos keladi;

- tomonlar maxfiylikni saqlab qoladi.

Rossiyada esa nizolarni hal qilishning muqobil usullarini ishlab chiqish va qo'llashga ko'proq e'tibor qaratiladi. Chunki uning bir nechta omillari mavjud. Ya'ni sudlarda ish jarayoni ko'pligi, sud muhokamasining davomiyligi, ayrim toifadagi ishlarni ko'rishda samaradorligi pastligi, tomonlar o'rtasida munosabatlarini saqlab qolishda maxfiylik prinsipi amal qilgan holda nizoni tinch yo'l bilan hal qilishdir.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, nizolarni hal qilishning muqobil usullari - tomonlarning va boshqa shaxslarning yuzaga kelgan nizoni hal qilishda uni suddan tashqari hal etish, yarashtirish yoki boshqa taqiqlanmagan tartib-qoidalar bilan hal qilishga qaratilgan o'zaro bog'liq harakatlar tizimidir. Hozirgi kunda amaldagi qonunchiligimizga ko'ra nizolarni muqobil hal qilish uchun mediatsiya, hakamlik sudi, muzokaralarni qo'llash usullaridan foydalanib kelinmoqda. Nizolarni muqobil hal qilishda bu usullardan foydalanish nizonining yechimini tez va samarali yechilishga ko'maklashadi.

Ushbu usullar orqali nizolarni hal qilish orqali ortiqcha vaqt sarflash turli xil ko'ngilsiz voqealarning oldi olinadi. Nizolashayotgan taraflarning ikkallasiga, ham moliyaviy va boshqa jihatlardan qulaylik olib keladi. Eng asosiysi davlat organlari yoki sudlarda ish hajmi kamayadi

Masalan ikki tomon nizolashyapti bu boyicha mediatsiya jarayonini amalga oshirish haqida oldindan kelishib olishdi lekin, mediatsiya jarayoni muvaffaqiyatsizlikka uchradi, bunaqa hollarda hal qilinmay qolgan muammolarni tomonlar kelishgan holatda hakamlik sudiga topshirishlari mumkin bo'ladi. Bu esa Nizolarni muqobil usullarda hal etilishning samarali, qulay va o'ziga xosligidan dalolatdir.

Uzoq va ko'p muddat davomida hech kim ham qanndaydir muammo bilan bezovta bo'lishni xoxlamaydi, chunki, ko'pchilik o'z muammolarini tezda hal qilishga harakat qiladi. Shunday ekan siz ham har doim, kelib chiqqan nizo va muammolaringizni to'g'ri, oqilona usullar bilan yeching va tezda nizoni hal eting !

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nizolarni hal qilishning muqobil usullari / O'quv qo'llanma. Yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v. b. I. M. Salimova. - Toshkent. TDYuU, 2022.
2. Hakamlik muhokamasi (o'quv qo'llanma) M. M. Mamasiddiqov, Sh. M. Masadikov, D. Y. Xabibullayev N. A. Azizov, I. M. Salimova TOSHKENT – 2018.
3. O'zbekiston Respublikasining "Hakamlik sudlari to'g'risida"gi Qonuni
4. O'zbekiston Respublikasining "Mediatsiya to'g'risida"gi Qonuni
5. <https://advice.uz/>
6. <https://lex.uz/docs>
7. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING "NIZOLARNI MUQOBIL HAL ETISHNING MEXANIZMLARINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO'G'RISIDA"GI QARORI.
8. “АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ “
9. Составител: Х. Ёдгоров, заместитель Председателя Верховного суда Республики Узбекистан – председатель Судебной коллегии по гражданским делам. ТАШКЕНТ – 2017.